

वामदेवो गौतमः। अग्निः, १ रुद्रः। त्रिष्टुप्

आ वो राजानमध्वरस्य रुद्रं होतारं सत्ययजं रोदस्योः।

अग्निं पुरा तनयित्वोरचित्ताद्विरण्यरूपमवसे कृणुध्वम्॥ ४.००३.०१

वः- युष्माकम्। अध्वरस्य- ध्वररहितकर्मणः। राजानम्- स्वामिनम्। रुद्रम्- वेगिनम्। होतारम्- देवाह्वतारम्। रोदस्योः- द्यावापृथिव्योः। सत्ययजम्- अवितथदानम्। अग्निम्- पावकं क्रतुम्। हिरण्यरूपम्- दीप्तम्। तनयित्वोः- अशनिसमात्। अचित्तात्- मोहान्मरणाद्वा। पुरा- प्रागेव। अवसे- रक्षायै। कृणुध्वम्- कुरुत॥१॥

अयं योनिश्चकृमा यं वयं ते जायेव पत्यं उशती सुवासाः।

अर्वाचीनः परिवीतो नि षीदिमा उं ते स्वपाक प्रतीचीः॥ ४.००३.०२

स्वपाक- स्वपस्क शोभनकर्मोपेत। यम्- यत्। वयम्। ते- त्वदर्थम्। चकृम- कृतवन्तः। अयम्- तदिदम्। योनिः- सदनम्। पत्ये- भर्त्रे। सुवासाः- सुवासिनी। उशती- कामयमाना। जायेव- पत्नी यथा स्थानं कल्पयति तथा मया कृतम्। अर्वाचीनः- अस्मदभिमुखः। परिवीतः- तेजोभिवृतः सन्। नि षीद- उपविश। इमाः- एताः स्तुतयः। प्रतीचीः- त्वदभिमुख्यः प्रवर्तन्ते॥२॥

आशृण्वते अदृपिताय मन्म नृचक्षसे सुमृळीकाय वेधः।

देवाय शस्तिममृताय शंस ग्रावेव सोता मधुषुद्यमीळे॥ ४.००३.०३

सोता- रसनिष्पादकः। ग्रावेव- रसोपलब्धिस्थानभूतस्थैर्यप्रतीकपाषाणं यथा। ईळे- स्वशब्देन स्तौति तथा। यम्। मधुषुत्- माधुर्यनिष्पादकः। ईळे- स्तौति तस्मै। आशृण्वते- श्रुतिश्रवणपराय। अदृपिताय- दर्परहिताय। नृचक्षसे- नृणां दर्शनभूताय। सुमृळीकाय- आनन्दकराय। अमृताय- मरणरहिताय। देवाय- अग्नये। वेधः- हे मेधाविन्। शस्तिं शंस- मन्त्रं वद॥३॥

त्वं चिन्नः शम्या अग्ने अस्या ऋतस्य बोध्यतचित्स्वाधीः।

कदा त उक्था सधमाद्यानि कदा भवन्ति सख्या गृहे ते॥ ४.००३.०४

अग्ने- पावक सर्वभूतहितरतिजनितसङ्कल्पभूत । अस्याः- एतस्याः । नः- अस्माकम् । शम्याः- शान्त्याः सम्बन्धी । त्वम् । ऋतस्य- प्रकृतिनियतिभूतसत्यम् । बोधि- जानीहि । ऋतचित्- प्रकृतिनियतिभूतसत्यज्ञः । स्वाधीः- शोभनध्यानसम्पन्नः । सधमाद्यानि- सहमादनानि । ते- तव । उक्था- शस्त्राणि । कदा भविष्यन्ति । ते- तव । गृहे- सन्निधि । कदा । सख्या- त्वया सह मैत्र्यः । भवन्ति ॥४॥

कथा ह तद्वरुणाय त्वमग्ने कथा दिवे गर्हसे कन्न आगः।

कथा मित्राय मीळ्हुषे पृथिव्यै ब्रवः कदर्यम्णे कद्गगाय ॥ ४.००३.०५

अग्ने । कथा- कथम् । वरुणाय- ऋताधिदैवताय । दिवे- द्युलोकाय । गर्हसे- अस्मत्पापं तद्व्यपोहनायावेदयेः । कत्- किम् । नः- अस्माकम् । आगः- पापं वदसि । कथा- कथम् । मीळ्हुषे- आनन्दकराय । मित्राय- स्नेहाधिदैवताय । पृथिव्यै- भूम्यै । अर्यम्णे- दानाधिदैवताय । भगाय- सौभाग्याधिदैवताय । कत्- किमस्माकं पापमावेदयेः ॥५॥

कद्धिष्ण्यासु वृधसानो अग्ने कद्वाताय प्रतवसे शुभंये।

परिज्मने नासत्याय क्षे ब्रवः कदग्ने रुद्राय नृग्ने ॥ ४.००३.०६

धिष्ण्यासु- चित्तधारणासु । वृधसानः- वर्धमानः । अग्ने । कत्- किं ब्रूयाः । कत्- किम् । प्रतवसे- बलिष्ठाय । शुभंये- शुभप्रापकाय । वाताय- वायवे प्राणाय ब्रूयाः । परिज्मने- परितो गन्त्रे । नासत्याय- सत्यस्वरूपायाश्चिभ्यामित्यर्थः । क्षे- भूम्यै । ब्रवः- किं ब्रूयाः । अग्ने । नृग्ने- सर्वसंहारकाय । रुद्राय- वेगाधिदैवताय । कत्- किं ब्रूयाः ॥६॥

कथा महे पुष्टिम्भराय पूष्णे कद्गगाय सुमखाय हविर्दे।

कद्धिष्णाव उरुगायाय रेतो ब्रवः कदग्ने शरवे बृहत्त्यै ॥ ४.००३.०७

महे- महात्मने । पुष्टिम्भराय- पूष्णे । कथा- कथं ब्रूयाः । हविर्दे- हव्यदात्रे । सुमखाय- सुयज्ञाय ।
रुद्राय- वेगाधिदैवताय । कत्- किं ब्रूयाः । कत्- किम् । रेतः- मूलं प्रति । उरुगायाय- बहुधा
गीयमानाय । विष्णवे- सर्वव्याप्तायान्तर्यामिणे ब्रूयाः । अग्ने । बृहत्यै- महत्यै । शरवे- निर्ऋत्यै । शृ
हिंसायाम् । कत्- किम् । ब्रवः- ब्रूयाः ॥७॥

कथा शर्धाय मरुतामृताय कथा सूर्ये बृहते पृच्छ्यमानः ।

प्रति ब्रवोऽदितये तुराय साधा दिवो जातवेदश्चिकित्वान् ॥ ४.००३.०८

कथा- केन हेतुना । ऋताय- प्रकृतिनियतिभूतसत्याय । मरुतां शर्धाय- मरुद्गणाय । ब्रूयाः । कथा-
केन हेतुना । बृहते- महात्मने । सूर्ये- सूर्याय । पृच्छ्यमानः सन् ब्रूयाः । तुराय- क्षिप्रायै । अदितये-
अखण्डप्रकृतये । ब्रवः- किं ब्रूयाः । जातवेदः- जातविद्य । चिकित्वान्- विद्वान् सन् । दिवः-
चिदाकाशात् । साध-अंहसां व्यपोहनं साधय ॥८॥

ऋतेन ऋतं नियतमीळ आ गोरामा सचा मधुमत्पक्वमग्ने ।

कृष्णा सती रुशता धासिनैषा जामर्येण पर्यसा पीपाय ॥ ४.००३.०९

ऋतेन- प्रकृतिनियत्या । नियतं ऋतम्- प्रकृतिनियतिम् । ईळे- याचे । आमा- अपक्वा अव्यक्ता ।
गौरखण्डप्रकृतिरदितिः । अग्ने । सचा- भवता सह । गोः- स्वतः । मधुमत्- मधुराम् । पक्वम्-
व्यक्तप्रकृतिं सृजति । कृष्णा- तमःप्राया अव्यक्ता सतीति भावः । रुशता- रोचमानेन व्यक्तेनेति
भावः । धासिना- धारकेण । एषा- इयम् । जामर्येण- दिव्यप्रजानां दिव्यशक्तिसम्पन्नेन । पर्यसा-
रसेन । पीपाय- प्याययति ॥९॥

ऋतेन हि ष्मा वृषभश्चिदुक्तः पुमौ अग्निः पर्यसा पृष्ठ्येन ।

अस्पन्दमानो अचरद्वयोधा वृषा शुक्रं दुदुहे पृश्निरूधः ॥ ४.००३.१०

पुमान्- पुरुषः । वृषभः- वर्षकः । अग्निः । पृष्ठ्येन- धारकेण । पर्यसा- रसेन । ऋतेन-
प्रकृतिनियतिभूतसत्याख्येन । अक्तः- सिक्तः । वयोधाः- जीवनधारकोऽग्निः । अस्पन्दमानः-

परमार्थतो निश्चलः सन्। अचरत्- व्यवहारतश्चरति। वृषा- अपां मूलशक्तिधाराणां वर्षकोभिः।
पृश्निः- अदितेः। शुक्रम्- शुभ्रम्। ऊधः- ऊधःस्थानीयं पयः। दुदुहे- दोग्धि। अखण्डप्रकृतितो
व्यक्तप्रकृतेः सृष्टिरग्रेरौष्ण्येनेवेति श्रुतौ प्रसिद्धिस्तपसोध्यजायतेत्यादिषु ॥१०॥

ऋतेनाद्रिं व्यसन्भिदन्तः समङ्गिरसो नवन्त गोभिः।

शुनं नरः परि षदन्नुषासमाविः स्वरभवज्जाते अग्नौ ॥ ४.००३.११

भिदन्तः- भिन्दन्तः। ऋतेन- प्रकृतिनियतिभूतसत्येन। अद्रिम्- जडप्रतीकगिरिम्। व्यसन्-
व्यक्षिपन्। अङ्गिरसः- अङ्गनशीलाः। गोभिः- चिद्रश्मिभिः। सं नवन्त- समगच्छन्त। शुनम्-
सुखेन। उषासम्- प्रभातीमात्मज्ञानोदयदेवताम्। नरः- उपासकाः। परि सदन्- उपासांचक्रिरे।
अग्नौ- सर्वभूतहितकृतौ पावके। जाते- उद्भूते। स्वः- आत्मसूर्यः। आविः अभवत्-
आविरभूत् ॥११॥

ऋतेन देवीरमृता अमृक्ता अर्णोभिरापो मधुमद्भिरग्ने।

वाजी न सर्गेषु प्रस्तुभानः प्र सदमित्स्त्रवितवे दधन्युः ॥ ४.००३.१२

सर्गेषु- प्रेरणेषु। प्रस्तुभानः- प्रोत्साहितः। वाजी- अश्वः। न- इव। अग्ने- पावक। ऋतेन-
प्रकृतिनियतिभूतसत्येन सहिताः। अमृताः- अमरणशीलाः। अमृक्ताः- अबाधिताः। देवीः- देव्यः।
मधुमद्भिः- मधुरैः। अर्णोभिः- जीवोदकैः। आपः- नद्यः। सदमित्- सदैव। स्त्रवितवे- स्त्रवणाय।
प्र दधन्युः- प्रगच्छन्ति। अर्णवनद्यापःपदानि श्रुतौ पर्यायाण्याध्यात्मिके
मूलशक्तिधाराद्योतकानि ॥१२॥

मा कस्य यक्षं सदमिद्धुरो गा मा वेशस्य प्रमिनतो मापेः।

मा भ्रातुरग्ने अनृजोर्ऋणं वेर्मा सख्युर्दक्षं रिपोर्भुजेम ॥ ४.००३.१३

सदमित्- सदैव। हुरः- हिंसकस्य। कस्य- कस्यचित्। यक्षम्- यज्ञम्। मा गाः- मा गच्छ।
प्रमिनतः- प्रकर्षहिंसकस्य। वेशस्य- विशः। मा गाः। आपेः- तद्वन्धोरपि मा गाः। अग्ने।

अनृजोः- असत्यस्य । भ्रातुः- सोदरस्यापि । ऋणम्- देवसमर्पणम् । मा । वेः- गच्छ । रिपोः- शत्रोः । सख्युः- मित्रस्यापि । दक्षम्- सामर्थ्यम् । मा भुजेम- मा भुञ्जीमहि । किन्तु स्वसामर्थ्यमेव भुञ्जीमहीति भावः । माहं राजन्नन्यकृतेन भोजमिति श्रुतिः ॥१३॥

रक्षा णो अग्ने तव रक्षणेभी रारक्षाणः सुमख प्रीणानः ।

प्रति स्फुर वि रुज वीड्वहो जहि रक्षो महि चिद्वावृधानम् ॥ ४.००३.१४

सुमख- शोभनयज्ञ । अग्ने । तव- ते । रक्षणेभिः- रक्षाशक्तिभिः । नः- अस्मान् । प्रीणानः- प्रीणयन् । रारक्षाणः- रक्षिता सन् । रक्ष- पालय । प्रति स्फुर- दीप्यस्व । वीडु- दृढम् । अंहः- अघम् । वि रुजः- विशेषेण भञ्जय । महि- महत् । वावृधानम्- वर्धमानम् । रक्षः । जहि- नाशय ॥१४॥

एभिर्भव सुमना अग्ने अर्कैरिमान्स्पृश मन्मभिः शूर वाजान् ।

उत ब्रह्माण्यङ्गिरो जुषस्व सं ते शस्तिर्देववाता जरेत ॥ ४.००३.१५

अग्ने । एभिः- एतैः । अर्कैः- मन्त्रैः । सुमनाः- शोभनचित्तः । भव । शूर- समर्थ । इमान्- एताः । वाजान्- गतीः । मन्मभिः- मननैः । स्पृश । अङ्गिरः- अङ्गनशील । उत- अपि च । ब्रह्माण्य- मन्त्रान् । जुषस्व- सेवस्व । ते- तव । देववाता- देवार्थं सञ्चरन्ती । शस्तिः- स्तुतिः । सं जरेत- संवर्धयतु ॥१५॥

एता विश्वा विदुषे तुभ्यं वेधो नीथान्यग्ने निण्या वचांसि ।

निवचना कवये काव्यान्यशंसिषं मतिभिर्विप्र उक्थैः ॥ ४.००३.१६

वेधः- विधातः । विप्र- मेधाविन् । अग्ने । एता- इमानि । काव्यानि- क्रान्तदर्शनसम्पन्नानि । निवचना- संस्कारसम्पन्नानि । नीथानि- प्रापकाणि । विश्वा- सर्वाणि । निण्या- गूढानि । वचांसि । कवये- क्रान्तदर्शिनि । विदुषे- ज्ञानिने । तुभ्यम् । मतिभिः- मननैः । उक्थैः- शस्त्रैः । अशंसिषम्- प्रशंसामि ॥१६॥

Dr. Rangaraj

WEBOLIM